تاڵیس یان سەرهەڵدانی فەلسەفە

لە ئەڵمانییەوە: کاوە جەلال

پێدەچێ کەسێك پیر بوو بێ و هەست بکات کۆتایی لە نزیکبوونەوەدایە، ئەو کەسە بکەوێتە نێو دۆخێکی ئەوتۆوە، کە لە ساتێکی ئارامیدا لەبارەی سەرەتاکانی ژیانی خۆی بەرەو پاش بیربکاتەوە. ئەمە فەلسەفەش دەگرێتەوە. تەمەنی ئەو ئێستا دووهەزار و پێنجسەد ساڵە. بێگومان ژمارەی ئەو کەسانە کەم نییە، کە مەرگی بەم زووانەی ئەو رادەگەیەنن" هەروەها کێ ئەمڕۆ خەریکی فەلسەفە بێ، ئەوا پێدەچێ هەندێك جار هەستێك لە لای سەبارەت بەوە سەرهەڵبدات، کە گوایە ئەو شتەی ئەو پێوەی خەریکە شتێکی ماندووکەر و کەمێك لەکارکەوتووە. دەشێ لەم هەستەوە پێداویستییەك بۆ ئەوە بێتە ئاراوە، کە مرۆڤ بۆ رابوردوو بگەڕێتەوە و بەدووی ئەو سەرەتایانەدا بگەڕێ، کە فەلسەفە هێشتا بە تازەیی و هێزی لاوێتییەوە لەنێو سەردەمی خۆیدا بووە.

بەڵام کێ بەم چەشنە لە ساتی سەرهەڵدانی فەلسەفە بتوێژێتەوە، ئەو کەسە دەخزێتە نێو نادڵنیاییەوە، چونکە بۆ رووداوە هۆشەکییەکان دائیرەیەکی باری کەسێتی نییە، کە تۆمارەکانی بەرەو رابووردوو هێندە بڕ بکەن، کە ئیتر مرۆڤ بتوانێ تۆماری ئەو رۆژەی لەدایکبوونی فەلسەفەی تێدا بدۆزێتەوە. کەس بە دڵنیایی نازانێ، کەی فەلسەفە بەڕاستی هاتۆتە ژیانەوە" سەرەتاکەی لەنێو تاریکیی کاتەکاندا بزرە.

بەڵام ترادیسیۆنێکی دێرین دەبێژێ، فەلسەفە لەتەك تاڵیسدا، کە پیاوێکی زیرەکی شارە بازرگانیی ئیۆنیای ئاسیای بچووکی گریکی بوو، سەرچاوەی گرتووە. تاڵیس گوایە لە سەدەی شەشەمی پ.ز. لەوێ ژیاوە و یەکەم کەس بووە لەنێو مرۆڤاندا فەلسەفاندوویەتی. بەڵام بە هیچ شێوەیەك هەموو کۆڕی زانایان لەتەك ئەم تێڕوانینەدا یەك ناگرێتەوە. هەندێك زانا ئاماژە بۆ ئەوە دەدەن، کە ئایدیای فەلسەفییانە لە لای هۆنەرانی سەرەتای گریك شیاوی دۆزینەوەن" ئەوان هێسیۆد یان هۆمێر بە یەکەمین باوکانی فەلسەفە دادەنێن. هەندێکی

دیکە لەمەش دوورتر بەرەو پاش دەگەڕێنەوە و دەبێژن، کە پێشتر لە لای گەلانی ڕۆژهەڵات جۆرێکی فەلسەفە هەبووە، ئەمەش تەنانەت پێش ئەوەی گەلی گریك لەنێو ڕووناکیی مێژوودا دەرکەوتبێ.

بەڵام زانایەکی سەرەتای سەدەی هەژدەیەم، کە ئەندامی "ئەکادیمیای زانستەکان لە بەرلین" (*Berliner Akademie der Wissenschaften*) بوو، تێڕوانینێکی رادیکالتری لەمە هەبوو. ناوی ئەم زانایە یاکۆب بروکەر بوو، یان، وەك چۆن لەو سەردەمەدا باو بوو، ناوی خۆی دەنا یاکۆبوس بروکەروس. ئەم زانایە لێکۆڵینەوەیەکی لاتینیی قەوارە ئەستوور بە ناونیشانی "مێژووی ڕەخنەیی فەلسەفە، لە بێشکەی جیهانەوە هەتا سەردەمی خۆمان" دەنووسێ. کەواتە سەرەتای فەلسەفە، گەر متمانە بەم زانایە بکەین، دەگاتەوە بە هەرە یەکەمین سەرەتاکان: هەتا بێشکەی، یان بەپێی شیمانەی وەرگێڕانی وشە لاتینییەکەی، هەتا لانکەی مرۆڤایەتی. هەر بەم شێوەیەش لەسەر بەرگی بەندی یەکەمی نووسینەکەی وێنەی دیمەنێکی پێشکات (پێشمێژوو – و) هەیە، کە لەنێویدا ورچێکی هەرە سەرەتایی جیهان بۆ نێو خۆی ڕۆچووە و هاوکات چەپۆکی چەپی دەجوێ. لە سەرووی وێنەکەوە نووسراوە (*ipse alimenta sibi*)، واتا: "ئەو خۆی خۆراکی خۆیەتی". ئەم ڕستەیەش گوایە ئەو واتایەی هەیە، کە فەلسەفە پێویستیی بە خۆراکی دەرەکی، بە زانست یان بە هونەری پێش خۆی، نییە، بەڵکو ئەو خۆی بۆ خۆی بەسە" بە کورتی: فەلسەفە لەنێو خۆیەوە دێتە ئاراوە، ئەمەش تەنانەت لەو کاتەدا، کە مرۆڤایەتی هێشتا لەنێو لانکەکانیاتی.

هەر بۆیە یاکۆبوس بروکەروس لە گەڕانیدا بۆ سەرەتاکانی فەلسەفە ناچارە بەردەوام بەرەو پاش بگەڕێتەوە: بۆ پشت گریکەکان، ئینجا بۆ پشت میسرییەکان و بابلییەکان، بەڵێ بۆ پشت تۆفانی نوح، بۆ ئەو کاتەی نێوان ئادەم و نوح، کە مرۆڤایەتی جاری یەکەم هەنگاوەکانی دەنێ. هەر بۆیە بەشی یەکەمی بەرهەمە قەبەکەی ئەم ناونیشانەی هەیە: "فەلسەفەی پێش تۆفانی نوح". بەڵام بروکەروس بەمەشەوە ڕاناوەستێ، بەڵکو ئەو پرسیارە دەکات، کە داخۆ پێش سەرەتای مرۆڤایەتی، لەنێو فریشتە و دێمۆنەکاندا، فەیلەسوف نەبوو بێ. بێگومان لێرەدا دوای لێتوێژینەوەی تیژمەغزایانە بەو سەرەنجامە دەگات، کە نە فریشتە و نە دێمۆنەکان فەیلەسوفن. هەروەها کاتێك بروکەروس وردتر لە ئادەم و کوڕ و کوڕەزاکانی دەڕوانێ، ئیتر ئەوانیش لە لای دەکەونە ژێر گومانەوە. بێگومان بروکەروس دەتوانێ لە لای ئەوان ئەسەری پەرچاندنی فەلسەفی ئاشکرا بکات، بەڵام ئەم پەرچاندنانە بەس نین بۆ ئەوەی ئادەم و وەچەکانی بە پۆشاکی فەیلەسوف بپۆشرێن، یان وەك بروکەروس خۆی دەبێژێ: ئادەم کاتی نەبووە بۆ مەزەنەگەرایی فەلسەفی. چونکە کێ بە درێژایی ڕۆژ ناچار بێ خەمی پێداویستییەکانی لەشی بچێژێ، کێ، هەروەك بیبل دەبێژێ، ناچار بێ نانەکەی لەنێو ئارەقی ڕوخساریدا بخوات، ئیتر ئەو کەسە، کە ئێوارە داهات، چیدی سەری نابێ بۆ هزرۆکەی قووڵمەغزا.

جگە لەمە یەکەم مێژوونووسی فەلسەفە، ئەڕیستۆتێلیسی مەزن، هەمان تێڕوانینی هەیە. ئەو پەیوەست بەمەوە دەبێژێ، دوای ئەوەی پێداویستییە دەرەکییەکان هەتا رادەیەك ساتار

بوو بوون و مرۆڤان كاتيان بۆ شتى ديكە هەبوو، ئيتر دەرفەت بۆ هاتنەئاراى زانست و فەلسەفە رەخساوە، ئەم حاڵەتەش بۆ يەكەم جار لە ميسردا بووە، ئەمەش بێگومان لە لاى كاهينەكانى ئەو وڵاتە. هەر بۆيە ئەمان ماتماتيك و ئەستێرەناسييان دۆزييەوە. بەڵام ئەرِيستۆتێليس دەبێژێ، كە فەلسەفە، لە مەغزايەكى هەقيقيدا، بۆ يەكەم جار لەلاى گريكەكان سەرى هەڵداوە، ئەمەش بێگومان لەو كاتدارييەدا، كە جەنابێكى گەورە بازرگان لە شارى دەوڵەمەندى ميللەتدا هەيبووە. هەر بەم شێوەيە ئەرِيستۆتێليس دەگات بەو پنتە، كە تێيدا هەميشە لە نوێوە سەرەتاى فەلسەفە دادەنرێ: دەگات بە فەيلەسوف تاڵيسى ميللەتى.

بەڵام مرۆڤ دەربارەى ژيان و جەوهەرى تاڵيس زۆر نازانێ. ئەرِيستۆتێليس وەك بازرگانێكى زيرەك، تەنانەت دەتوانين بڵێين، وەك بازرگانێكى تەماحكار ديارىى دەكات. بەم پێيە رۆژێك تاڵيس هەست دەكات، كە لەوە دەچێ بەرهەمى زەيتون بەتايبەتى لەو ساڵەدا زۆر بكەوێتەوە، ئيتر ئەويش سەرجەمى دەزگاكانى رِۆنگوشين دەكرِێتەوە و پاشان بە سوويەكى بەرز بەكرێيان دەدات. بێگومان ئەوە جەخت نيە، كە داخۆ ئەم چيرۆكە رِاست بێ. بەڵام بە پێچەوانەوە ئەوە جەختە، كە تاڵيس بە پرسيارە سياسييەكانەوە خەريك دەبێ و پاشان رِوو دەكاتە ماتماتيك و ئەستێرەناسى. تاڵيس لەم بوارەدا دەبێ بە پياوێكى بەناوبانگ: بۆى دەلوێ بە پێشحسابكارييەكى پوختى خۆرگيرانێك هەستێ و ئاسمانيش لەمەدا بەپيرييەوە دێ: خۆر بەرِاستى لەو رِۆژە پێشرِاگەيەنراوەدا دەگيرێ.

مێژوونووسێكى هاوچەرخ ئەم هەقيقەتە دەكات بە پاڵهێزێك بۆ ئەوەى ساتى زايينى فەلسەفە بە پوختى ديارى بكات“ ئينجا ئەم رستە پوختە دەنووسێ: "فەلسەفەى گريكەكان لە 28ى ئايارى 585ى پێش زاييندا سەرچاوە دەگرێ" – چونكە ئەمە رِۆژى ئەو خۆرگيرانە پێشرِاگەيەنراوەيە. بێگومان مرۆڤ لە خۆى دەپرسێ، كە دەبێ فەلسەفە چ پەيوەندييەكى بە خۆرگيرانەوە هەبێ، يان تۆ بڵێيت مەسەلەكە ئەوە بێ، كە مێژووى فەلسەفە زنجيرەيەك نەبێ لە رِۆشنبوونەوە، بەڵكو زنجيرەيەك بێ لە تاريكى؟

جگە لەمە پێدەچێ تاڵيس دانايەكى رِاستەقينە بێ: پياوێك كە نەك تەنها بەقووڵى لێدەهزرێ، بەڵكو هەروەها ژيان و شتە شازەكانيشى دەناسێ، ئەمەش لە لايەن پياوانى متمانەپێكراوى ئەنتيكەوە بە چيرۆكى جوان نيشان دەدرێ: دايكى دەيەوێ قەناعەتى بۆ ژنهێنان پێبهێنێ، بەڵام ئەو وەڵام دەداتەوە: "جارێ كاتى ئەوە نەهاتووە"" بەڵام دواى ئەوەى بەتەمەنتر دەبێ و دايكى هەميشە پتر بۆ ئەم مەبەستە سەر دەكاتە سەرى، ئەو وەڵام دەداتەوە: "ئێستا كاتى ئەوە بەسەر چووە". بەڵام چيرۆكێكى ديكە لەمەش قووڵمەغزاترە: سەبارەت بەو پرسيارە، كە بۆچى نايەوێ منداڵ دروست بكات، وەڵام دەداتەوە: "لە خۆشەويستييەوە بۆ منداڵان".

بێگومان پێدەچێ حەزەركردن لە مەسەلەكانى هاوسەرێتى و باوكايەتيدا بە مۆركێكى شايانى ستايش دابنرێ، بەڵام ئەمانە بەس نين بۆ ئەوەى مرۆڤێك بكەن بە فەيلەسوف. بەڵام ئەوەى پلاتۆن دەيگێرِێتەوە، بەرِاستى فەلسەفييە: "كاتێك تاڵيس چاودێريى

ئەستێرەکانی دەکرد و دیدی خۆی ئاڕاستەی سەرەوە کردبوو، ئینجا دوای ئەوەی لەم حاڵەتەدا کەوتبووە نێو بیرێکەوە، ئیتر وەك دەگێڕرێتەوە، ژنێکی تراکیایی نوکتەچی و هۆشزەنگین پێی ڕابواردبوو: ئەو دەیەوێ بزانێ چی لە ئاسماندایە، کەچی ئەوەی لێ شارراوەیە کە لەبەردەمی و بەر پێیەکانیدایە". فەیلەسوفی نێو بیرەکە دیاردەیەکی سەیرە. بەڵام پلاتۆن وەرچەرخانێکی جیدی بەم چیرۆکە دەدات و دەنووسێ: "هەمان پێڕابواردن سەرجەم ئەوانە دەگرێتەوە کە لەنێو فەلسەفەدا دەژین. چونکە لە هەقیقەتدا ئەویدی و دراوسێ بۆ کەسێکی بەم چەشنە شارراوە دەمێننەوە، ئەویش نەك تەنها لەوەدا، کە ئەو پێی هەڵدەستێ، بەڵکو نزیکەی لە ئەوەشدا، کە داخۆ ئەو مرۆڤێك بێ یان زیندەوەرێکی دیکە (...). گەر ئەو پێویست بێ لەبەردەم دادگادا یان لە هەر جێیەکی دیکە لەبارەی ئەوە بدوێ، کە لە بەرپێی یان لە پێش چاوەکانیایەتی، ئەوا لێرەدا دەبێ بە مایەی هاتنەئارای پێکەنین، ئەمەش نەك تەنها لە لای ژنانی تراکیا، بەڵکو هەروەها لە لای باقیی گەل" ئەو لە نائەزموونییەوە دەکەوێتە نێو بیر و هەر شێوەیەکی سەغڵەتبوونەوە" ناشارەزاییەکەی مایەی سڵەمینەوەیە و هەستێك سەبارەت بە سادەیەتی بێدار دەکاتەوە". بەڵام ئێستا لە لای پلاتۆن ئەوە دێ کە بناغەییە: "بەڵام کە داخۆ مرۆڤ چی بێ و چ پێهەستانێك و هەروەها چ خەمچێژییەك بە پێچەوانەی زیندەوەرەکانی دیکەوە مۆرکی ئەم زیندەوەرە بێ، ئەمە ئەوەیە کە ئەو بۆی دەگەڕێ و هەوڵی لێتوێژینەوەی دەدات". کەواتە ئێستا مەسەلەکە هەڵدەگەڕێتەوە. پلاتۆن دەیەوێ بڵێ: گەر مەسەلەکە روو بکاتە دادپەروەری و پرسیاری جەوهەرییانەی دیکە، ئەوسا ئەوانی دی شارەزاییان نییە و دەبن بە مایەی پێکەنین" پاشان ئیتر لێرەوە ساتی فەیلەسوف هاتووە.

ئێستا مرۆڤ تێدەگات، کە بۆچی پلاتۆن و ئەریستۆتێلیس، هەروەها زۆر کەسانی دیکەی پاش ئەوان، بە تایبەتی ئەم تاڵیسی میللەتییە بە یەکەم فەیلەسوف دادەنێن. نەك شتەکان، بەڵکو کرۆکی شتەکان کێشەی تاڵیسن. ئەو دەیەوێ بگات بە پاشینەی ئەو شتانە، کە بە شێوەی هەمەلایەنی لەنێو جیهاندا هەن، (...): با و ئەستێرەکان، مرۆڤ، هەروەها کردار و هزری مرۆڤ. تاڵیس دەپرسێ: ئایا جەوهەری هەموو ئەم شتانە چییە؟ پاشان لە پرسیارکردندا بەردەوام دەبێ: ئایا لە کوێوە هەموو ئەم شتانە دێن و لە کوێوە سەرچاوە دەگرن؟ ئایا سەرچاوەی هەموو ئەم شتانە چییە؟ ئایا "یەك" چییە، کە سەرجەم لەخۆ دەگرێ، واتا ئەو پرنسیپە کە وا دەکات سەرجەم ئەمانە ببن و هەن و لە ئارادان؟ ئەمانە پرسیارە بناغەییەکانی تاڵیسن، جا گەرچی لە لایەن ئەو خۆیەوە بەم چەشنە دەربڕرابن. ئینجا کە ئەو وەك "یەکەم" کەسێك ئەم پرسیارانە دادەنێ، دەبێ بە سەرەتاگری فەلسەفە. چونکە پرسیارکردن دەربارەی کرۆك و بناغە لەو کاتەوە هەتا ئەمڕۆ مەبەستە سەنتراڵییەکەی فەلسەفەیە.

بێگومان تاڵیس وەڵامێکی سەیری ئەم پرسیارە دەداتەوە. وەك دەگێڕدرێتەوە، تاڵیس دەبێژێ، ئاو سەرچاوەی هەموو شتەکانە. چۆن؟ ئایا سەرجەم ئەو شتانە، کە وەك بڕی شێوەکانی جیهان لەبەرچاوماندایە، واتا ئەو کێوانە، ئەو ئەستێرە و ئاژەڵانە، ئێمە خۆیشمان، هەروەها ئەو هۆشەی لەنێو ئێمەدایە، ئایا سەرجەمی ئەمە لە ئاوەوە

هاتووەو بەپێی ناخیترین کرۆکی هیچی دیکە نییە جگە لە ئاو؟ ئەم فەلسەفەیەی سەرەتا بەڕاستی سوورهێنەرە.

لەوە دەچێ کە تالیس بەهۆی ئەم هزرۆکە بناغەییەوە بێ کە وەك ماتەریالیستێکی پەتی دادەنرێ. ئاو، کەرەسەیەکی ئەستوویی، دەکرێ بە یەکەم پرنسیپ. کەواتە گەر ئەمە ئاوها بێ، ئەوا ئەم فەیلەسوفە دەیەوێ لە ئەستووەوە هەموو شتێك بباتەوە. مرۆڤ دەتوانێ ئەم تێڕوانینە لە هەندێکی کتێبە فێرکارییەکانی مێژووی فەلسەفەدا بخوێنێتەوە. بێگومان هاوکات ئەوەیش دەخرێتە سەر ئەم تێڕوانینە، کە گوایە تالیس جارێ ماتەریالیستێکی پریمیتیڤە. هۆی ئەمە گوایە لەوەدایە، کە توێژینەوەی هەرە پێکهاتە سەرەتاییەکانی ڕوودانگە بە هیچ شێوەیەك تێزەکەی ئەوی تەسدیق نەکردووە" پرسیار سەبارەت بە سەرچاوەییترین پێکهاتەکانی جیهان زۆر ئاڵۆزترە لەوەی کە بتوانرێ بە گریمانەیەکی سادە وەڵام بدرێتەوە و بگوترێ، گوایە ئاو یەکەم پرنسیپە. کەواتە تالیس ماتەریالیستە، بەڵام هێندە نەبێ، کە چیدی پێویست نییە ئەم تالیسە بە گریمانە بەسەرچووەکەیەوە بە جیدی وەربگیرێ.

بەڵام لەم تێڕوانینەدا بێزێرییەك بەرانبەر سەرەتای فەلسەفە هەیە و بۆ ئێمە مایەی لێهزرینە. ئایا مرۆڤ لەو ڕستەیەی ئاو وەك یەکەم پرنسیپ بە ڕاستی تێگەیشتووە، گەر وەك نیشانەی ماتەریالیزمێکی فەلسەفی ڕاڤەی بکات؟ گومانەکە بەهێزتر دەبێ، گەر مرۆڤ بۆ پاڵ ئەو ڕستەیە ڕەچاوی ئەوەیش بکات، کە وەك ڕستەیەکی دیکەی تالیس دەگێردرێتەوە و بە هیچ شێوەیەك لەتەك ڕاڤەیەکی ماتەریالیستیدا ناگونجێ. ڕستەکەش ئەمەیە: "خواوەندەکان سەجەم شتەکانیان تەنیوە".

ئێستا مەسەلەکە بە ئاشکرا ئەوە نییە کە سەرجەم ڕوودانگە لە یەکەمین کەرەسەیەکی سەرەتاییەوە ڕاڤە بکرێ، بەڵکو ئێستا دەگوترێ: ئەوەی ئێمە لە بەردەم خۆماندا دەیبینین، سەرجەم ئەم جیهانە دیارە، بریتییە لە مەنزڵگای ئامادەیی خواوەندەکان. مرۆڤ بەڕاستی لە جیهان تێناگات، گەر تێڕوانینێکی ئەوتۆی هەبێ، کە ئەو شتانەی ئەو لە دەوری خۆی دەیانبینێ، هەروا سووك و ئاسان شتی هەبوون" ئەو دەبێ ببینێ، کە خواوەندێتی لەنێو جەوهەری شتەکاندا سەروەرە.

کەواتە ئایا تالیس بە دوو ڕستەکەی سەبارەت بە ئاو و خواوەندەکان دوو دەربڕینی دژ بە یەکی داناوە؟ ئاخر وەك ئاشکرایە ئەم دوو ڕستەیە نەسازن بە یەکتری: یان ڕوودانگە کەرەسەی پەتییە یان پڕە لە ژیانی خوایانە. کەواتە گەر لێرەدا یان-یان-ێکی زەق خۆی بنوێنێ، ئەوا ڕاستی لە کام لایاندایە؟ ئەم پرسیارە هەتا بناغەی ڕاڤەی جیهان بڕ دەکات و هەتا ئەمڕۆ بە کۆتایی نەگەیشتووە. مەسەلەکە هێشتا هەنووکە لە دانوستاندنە فەلسەفییەکاندا ڕوو لەوە دەکات، کە داخۆ جیهان لە پرنسیپێکی ئەستوویی پەتییەوە شیاوی تێگەیشتن بێ یان داخۆ ئێمە گەرەك بێ گریمانەی ئەوە بکەین، کە شتەکان هێمای دیاری قووڵتریکن" یان داخۆ جیهان نیشانەی پرنسیپێکی خوایانە بێ کە لەنێو خودی جیهاندا کاریگەرە، بەڵێ تەنانەت دروستکراوی خوایەکی ئەفرێنەر بێ.

بەڵام ئایا مەسەلەکە لەم ڕووەوە لەتەك تالیسی فەیلەسوفی سەرەتادا چۆنە؟ ئایا ئەو

بەڕاستی، وەك تا ئێستا دەردەکەوێ، شتی دژ بە یەکی بەبێ لکاندن بەپاڵ یەکترییەوە داناوە، ئایا ئەو نوێنەرایەتیی پێکەوەنەگونجاندنی کردووە، بەبێ ئەوەی هەست بە دژبێژییەکە بکات؟ یان ئایا دەربڕینەکەی سەبارەت بەوە، کە هەموو شتێك لە ئاوەوە هەڵقوڵاوە، پەیوەستە بەو دەربڕینەی دیکەیەوە، کە دەڵێ شتەکان سەراپا پڕن لە خواوەندان؟ ئایا پێکەوەنەگونجانەکە تەنها لەوێوە دێتە ئاراوە، کە مرۆڤ تێزی ئاو وەك سەرچاوە لە مەغزایەکی مۆدێرنی زانستی–سروشتیدا ڕاڤە دەکات و ئەمەیش وەك هیپۆتێزێك سەبارەت بە یەکەم کەرەسەی ئەستوویی، ئیتر مرۆڤیش لێرەوە لە مەغزا ڕاستەقینە هاوچەرخییەکەیدا لێی تێناگات؟ چونکە پرسیارەکە خۆی زۆر لەوەدا دەبینێتەوە، کە داخۆ تیۆرییەکی زانستی–سروشتییانەی بەم چەشنە لەتەك ئەو جیهاندیدییەدا بگونجێ، کە مرۆڤانی سەدەی شەشەمی پێش زایین هەیان بووە. کەواتە گەرەکە مرۆڤ جارێکی دی لە دەربڕینەکەی تالیس سەبارەت بە واتای ئاو وەك سەرچاوەی سەرجەم شتەکان لێبهزرێ.

لێرەدا ئێستا ئەوە یارمەتیمان دەدات بەرەو پێش بڕۆین، کە ئەڕیستۆتێلیس دەربارەی تالیس دەیگێڕێتەوە. بێگومان ئەڕیستۆتێلیس بە پوختی نازانێ، کە ئەو یەکەم باوکەی فەلسەفە دەیەوێ لە ڕاستیدا چی ببێژێ، چونکە هەرچۆنێك بێ هەتا کاتی ڕۆژەکانی ئەو نزیکەی سێسەد ساڵ تێپەڕیون. بەڵام کاتێك ئەڕیستۆتێلیس هەوڵ دەدات بۆ ئەوەی ئەو گوتە تاریکەی ئاو ڕوون بکاتەوە، ئەوا دەبێژێ، کە تالیس لەمەدا بیر لە ئۆکیانۆس دەکاتەوە، واتا لەو لێشاوە سەرەتاییە، کە بەگوێرەی داستانی دێرین بە دەوری زەمیندا دەلێشاوێ و بە باوکی دروستبوونی سەرجەم شتەکان دادەنرێ‟ هەروەها ڕەنگە تالیس ئەوەش ببینێ، کە لە دێرزەمانەوە دەگێڕدرێتەوە: گەر خواوەندەکان سوێند بخۆن، ئەوا بانگەوازی ستینکس (*Stynx*): ڕوباری مەرگ، دەکەن، ئەو ڕوبارەی مەرگ کە جیهانی زیندەوەرەکان لە جیهانی سێبەرەکان جیا دەکاتەوە. پاشان ئەڕیستۆتێلیس بەردەوام دەبێ و دەبێژێ، کە ئەو سوێندە پیرۆزترینە. کەواتە کاتێك ئەڕیستۆتێلیس هەوڵ دەدات ڕاڤەی ڕستەکەی تالیس بکات، ئەوا زانینی هەرە دێرینی ئەفسانەیی بێدار دەکاتەوە: هزرۆکەی ئۆکیانۆس و ستینکس، لێشاوە (*Fluß*) هەرە سەرەتاییە ئەفسانەییەکان و پیرۆزیی جادووییانەی سوێندەکە. ئێستا ئەوە ڕوونە، کە ئەڕیستۆتێلیس دەیەوێ ڕووەو کوێمان بەرێ. گەر تالیس دەربارەی ئاو بدوێ، ئەوا ئەو سەبارەت بە کەرەسەیەکی هەرە سەرەتایی ئەستوویی ناهزرێ، بەڵکو سەبارەت بە دەسەڵاتی ئەفسانەیی ئەو شتە کە سەرچاوەییە“ تالیس سەبارەت بە خواوەندێتیی سەرچاوە دەهزرێ. ئینجا ڕستەکەی دووەمی تالیس، کە دەڵێ هەموو شتێك پڕە لە خواوەند، بەبێ کەلێن دێتە پاڵی. بەڵام کە ئەمە ئاوهایە، ئەوا واتایەکی ئەوتۆ ناگەیەنێ، کە گوایە لێرە پارچەیەك ئەپۆلۆن و لەوێ پارچەیەك زیۆس هەبێ، بەڵکو ئەو واتایە دەگەیەنێ، کە: هەر شتێك کە هەیە (*ist*)، بە هێزی خواوەندییانە تەنراوە. ئێمە لە هەر کوێ بفەلسەفێنین، ئەوا بۆمان نییە هەر وا ئاسان لە جیهان بڕوانین، کە ئیتر هەر وەك جیهان لە بڕێك شتی پاڵیەکی

پێکهاتبێ، بەڵکو (...) لەنێو جیهاندا پرنسیپێکی یەکایەتی، خواوەندێتییەکی بەهێز، کاریگەرە، هەر لە ئەویشەوە سەرجەم ئەو شتانەی کە هەن سەرچاوە و هەبوونی خۆیان وەردەگرن.

بەڵام ئایا بۆچی تالیس لە وێنەی ئاودا لە خواوەندێتیی سەرچاوە دەڕوانێ؟ بناغەی ئەمە، هەر وەك ئەرِیستۆتێلیس بۆی دەچێ، لەوەدایە، کە سەرجەم زیندوویەتیی نێو جیهان خۆی بەڕێی ئاودانەوە لە ژیاندا دەهێڵێتەوە. هەرە بناغەی خواوەندییانە، بە هەمان شێوەی ئەم ئاوە، زیندوویەتی لەنێو شتەکاندا دەهێنێتە گۆڕێ: کاتێك بناغەی خواوەندی هەموو شتێك دەتەنێ، ئەوا ئیتر بەم تەنینە زیندوویەتی بە هەموو شتێك دەدات. بەم شێوەیە ڕستەکەی تالیس، کە دەڵێ هەموو شتێك لە ئاوەوە هاتۆتە ئاراوە، دەیەوێ ئەم واتایە بگەیەنێ: لەنێو سەرجەم ڕوودانگەدا (فاکتیسێتیدا) کارانگەرییەکی خواوەندییانە سەروەرە و بە هەمان شێوەی ڕوبارە هەرە سەرەتاییەکانی (*Urströme*) ئەفسانە خاوەنی پڕهێزییەکی سەرچاوەییە و بە هەمان شێوەی ئاوی ژیانهێڵەرەوە هەموو شتێك دەتەنێ.

ئێمە بەم پێیە شتێکی چەسپێنەر بۆ تێگەیشتن لە کرۆکە سەرەتاییەکەی فەلسەفە دەستگیر دەکەین. ئەم فەلسەفەیە بە پرسیارکردن و تیۆریی زانستی–سروشتییانەی سەرەتایی (پریمیتیڤ) سەرەتا ناگرێ. کێشەی ئەم فەلسەفەیە بەتایبەتی لەوەدایە، کە دەیەوێ لە سەردەمێکدا، کە هێزی ئەفسانە خەریکە لەکار بکەوێ، ئەوە بهێڵێتەوە، کە ئەفسانە لەبارەی دەیزانێ: بێگومان لە فۆرمێکی گۆڕدراودا بیهێڵێتەوە، ئەمەش بریتییە لە فۆرمی پرسیارکردنی تایبەتی سەبارەت بە سەرچاوەیەتی و خواوەندێتی.

بەڵام ئایا ئەوە چییە، کە فەلسەفاندن لە سەرەتاکەیدا دەتوانێ لە ئەفسانەوە وەریبگرێ؟ ئەمە ئەوەیە، کە تالیس دەیەوێ بە وشە مەتەڵئاساکانی دەریببڕێ: جیهان خاوەنی قووڵییە. گەر مرۆڤ ئەو ئەفسانە هەرە دێرینانەی گریکەکان تەنها وەك چیرۆکی سەرسووڕهێنەر لەبارەی گیاندارە ئەفسانەییەکان (*Fabelwesen*)، کە ناو دەنرێن خواوەند، وەربگرێ، ئەوا زۆر بەڕواڵەتی لێیان تێگەیشتووە. کاتێك گریکەکان لەبارەی خواوەندەکانیان دەدوێن، ئەوا بەمە مەبەستیان لە قووڵایی پاشینەیی ڕودانگەیە (*das Wirkliche*). ئەوان ئەزموونی ڕوودانگەی ناکۆکی دەکەن، کە سەرجەم کایەکانی جیهان دەگرێتەوە، ئینجا ناوی خواوەند ئارێس–ی لێدەنێن. ئەوان ئەزموونی کشوماتیی پڕسامی (دێمونیانەی) نیوەڕۆ دەکەن و ناوی خواوەند "پان"ی لێدەنێن. ئەوان دەیانەوێ بەم ناولێنانە بیێژن: خواوەندێتی بریتییە لە پاشنەی سەرجەم ڕودانگە. ئامادەیی خواوەندێتی بریتییە لە ڕودانگەی ڕاستەقینەی ڕودانگە.

ئێستاش فەلسەفەی سەرەتاگر ئەم بنەمایە دەکات بە پنتی دەرچوون. ئەم فەلسەفەیە بێگومان چیدی ناتوانێ لەنێو ڕاستەوخۆیەتیی چیرۆکە ئەفسانەییەکانەوە ئەوە وەربگرێ، کە لەو چیرۆکانەدا دەبێژرێ. فەلسەفە لە سەردەمێکدا سەرچاوە دەگرێ، کە تێیدا پێشبینییە ئایینییەکان لەلای مرۆڤ گومانشیاویان لێدەرچووە و مرۆڤیش لەم سەردەمەدا دەبینێ، کە ئەو دەبێ خۆی پرسیار

بکات و لێبهزرێ. بەڵام ئێستا فەلسەفە هەوڵ دەدات، کە لەنێو ئەم پرسیارکردن و لێهزرینەدا ئەوە بهێڵێتەوە کە لەنێو زانینی ئەفسانەیی و ئایینیدا وەك هەقیقەتی ڕاستەقینە شاردراوەتەوە. لێرەشدا فەلسەفە ئەمە ئاشکرا دەکات: ڕاستیی دێرین و ماوە ئەوەیە، کە سەرجەم ڕوودانگە نەك تەنها ڕوخسارێکی پێشینەیی هەڵدەگرێ، بەڵکو هەروەها لە پاشینەیدا بە قووڵترێك تەنراوە.

لێتوێژینەوەی ئەم کێشەیە لەو کاتە بەدوواوە بریتییە لە سۆزی پرسیارکردنی فەلسەفی. چونکە ئەمڕۆش فەلسەفە لە هەمان ئەو دۆخەدایە کە ئەوسا لە سەرەتاکاندا تێیدا بوو، ئەمڕۆش هێشتا هەر لە خەریکبووندایە لەتەك زانینی ئایینیدا، ئەمڕۆش هێشتا هەر، بەڵێ بە تایبەتی ئەمڕۆ، مەترسییەك بۆ ئەوە لە ئارادایە، کە فەلسەفە لەنێو ئەم هەڵوێستە بەرهەڵستیکەرەیدا بکەوێتە ڕاڤەیەکی پەتیی ئەمدنیاییانەی جیهان و بۆ ئەم ڕاڤەیەش بێگومان هیچی دیکە جگە لە شتە ئەستوورییەکان نییە. بەڵام گەر فەلسەفە بخزێتە نێو ئەم کارەوە، ئەوسا ئەوە دەدۆڕێنێ، کە لە سەرەتادا خاوەنی بوو: زەرووڕەی پرسیارکردنی ڕۆچوو بۆ نێو قووڵایی و بۆ نێو بناغە هەرە سەرەتاییەکان. هەتا ئەمڕۆ هێشتا هەر ئەرکی فەلسەفە لەوەدایە، کە ئەم جۆرە پرسیارکردنە بۆ خۆی بهێڵێتەوە و سەرباری ئەمەیش تەسلیمی بڕوا (ئیمان – و) ی پەتی نەبێ، بەڵکو خۆی ساغکردنەوەی پرسیارکەرانەی سەرچاوە بمێنێتەوە.

بێگومان ئەمە ئەرکێکی مەزن و گرانە. چونکە جیهان هیچ سەرچاوەیەك لە خواوەندێتییەوە پیشانی یەکەم دید نادات.

ئەوەی ئێمە سەرەتا دەیبینین، بریتییە لە دژەوازییەکی تراژیدییانەی زایین و مەرگ، دروستبوون و لەناوچوون. ئایا ئیتر چۆن مرۆڤ بتوانێ گریمانەی ئەوە بکات، کە بناغەی ڕودانگەیەکی ئاوها داوەشاو لەنێو خواوەندێتیدایە، ئێمەش بە هزرینمان وەك ئەزەلی و بەدەر لە سەرجەم ناکۆکیی دروستبوون و لەناوچوون وەریبگرین؟ ئایا چۆن دەشێ ئەزەلییەت بناغەی لەناوچوون بێ؟

لێرەوە پرسیارکردنی فەلسەفی سەرچاوە دەگرێ، ئەمەیش هەر لە سەرەتاکەیەوە. ئەوە ئەزموونی بناغەیی گریکییانە و هاوکات ئەندێشەی قووڵی مرۆڤی گریکییە بەهۆی جیهانەوە، ئەویش کاتێك ئەو دەبینێ، کە ڕوودانگە لەنێو سەرجەم جوانییەکەیدا کەوتۆتە بەر مەترسیی بەردەوامی مەرگ و هیچێتییەوە. بەڵام هۆشی گریکی لەنێو چۆکدادانێکی (ڕێزیگناسیۆنێکی) کپدا بەرانبەر ئەم لێڕوانینەی جیهان سست نابێ" هۆشی گریکی بە هەوڵێکی سۆزمەند هەڵدەستێ، تاکو لە ئەسپێکتی خواوەندێتییەوە قووڵتر لە نهێنیی جیهانی تایبەتمەند بە لەناوچوون تێبگات.

بەڵێ ئەمەیە کە لە فەلسەفاندنی سەرەتایی گریکیدا ڕوودەدات. گەر تالیس سەرچاوەی خواوەندییانەی جیهان لەنێو وێنەی ئاودا ببینێ، ئەوا بەم هەڵوێستەی دەیەوێ لە ئەزەلییەتەوە وەڵامی پرسیارەکە سەبارەت بە هۆی لەناوچوون بداتەوە. چونکە با ئاو هەمیشە هەر ئەوە بمێنێتەوە، کە ئەو ئەوەیە، واتا هەر ئاو بێ، بەڵام ئاو خۆی هەمیشە لە شێوەی جیاوازدا پێشان دەدات: جارێك وەك هەڵم، جارێك وەك سەهۆڵ و بەفر، جارێك وەك چەم و دەریا. گەرچی ئاو خۆی بۆ شێوە جیاوازەکانی

دیاردانی وەردەگۆڕێ، بەڵام ئاو هێشتا هەر هەمان شت دەمێنێتەوە. ئەم مەسەلەیە لەتەك خواوەندێشدا هەر بەم چەشنەیە. خواوەندێتی ئەزەلییە و هەمیشە خۆیەتی، بەڵام ئەو سەرباری ئەمەیش خۆی وەردەگۆڕێ، هەر لەبەر ئەم هۆیەشە کە پێی دەکرێ سەرچاوەی ئەوە بێ، کە بەردەوام دروست دەبێ و لەناو دەچێ: سەرچاوەی جیهانی ڕودانگەیی بێ.

ئەناکسیماندەری شاگردی تالیس قووڵتر سەبارەت بەمە لێدەهزرێ. گەر ئێمە بۆمان هەبێ لەو هەواڵە کەمانەوە، کە سەبارەت بە ئەو ماونەتەوە، دەرەنجام دەربکێشین، ئەوا دەبینین کە دروستبوون و لەناوچوون بریتین لە پنتی سەرەتاگریی فەلسەفاندنەکەی ئەناکسیماندەر سەبارەت بەوە، کە شتێك دێتە نێو لێرەبوونەوەو سەرلەنوێ دیار نامێنێ، کە ئێمە خۆمان دروست دەبین و لەناو دەچین، کە سەرجەمی جیهان بریتییە لە جێگەیەکی مەزنی ڕووداوی زایین و مەرگ. ئایا چۆن مرۆڤ لەوە تێبگات و سەرباری ئەمەیش روانگەیەکی ئەوتۆ وەربگرێ، کە بناغەی جیهان لەنێو ئەزەلییەت و خواوەندێتیدایە؟

کاتێك ئەناکسیماندەر لەم کێشەدا قووڵ دەبێتەوە، دەگات بە ڕاڤەیەکی مەزنی ڕودانگە. ئەو دەبێژێ، لەناوچوونی شتێك ڕوودانێکی بەڕێکەوت نییە، بەڵکو بریتییە لە پەشیمانی و هەقدانی تاوانێك (گوناهێك — و). مردن واتای هەقدانی تاوانێك دەگەیەنێ. بەڵام ئایا ئەم تاوانە چییە؟ ئەم تاوانە خۆی لەوەدا دەبینێتەوە، کە هەموو شتێك دەخوازێ، سەرباری ئەو سنوورەی بۆی دانراوە، خۆی لەنێو لێرەبووندا ڕابگرێ، بەڵام بەم کارەی بە تاوان لە دژی شتانی دیکە هەڵدەستێ، ئەویش چونکە شوێنی ئەو شتانەی دیکە دەگرێ و بەمەش شیمانەی هاتنە نێو لێرەبوونیان لێ دەسێنێ. سەرجەمی جیهان لە ڕوانگەی ئەناکسیماندەر شەڕێکی گەورەیە لە پێناوی بووندا. خۆڕاگر ڕێ لە هاتوو دەگرێ بە لێرەبوون بگات، بەڵام لەبەرئەوەی بەم کارە، کە لە دژی هاتنی ئەو ئەنجامی دەدات، تاوانبار دەبێ، ئەوا زەرووڕەی مەزن ڕێ بۆ لەناوچوونی خۆش دەکات و هەر بەم ڕێیەشەوە شوێن بۆ سەرەتای شتە نوێکان دەهێنێتە ئاراوە.

دۆخی جیهان ئاوهایە. بەڵام بۆ ئەناکسیماندەر هێشتا هەر ئەسپێکتێکی قووڵتر هەیە. کێشەکە لە کۆتاییدا ڕووناکاتە تاوانی شتێك لە دژی شتێکی دیکە، بەڵکو ڕوو دەکاتە تاوانێك لە دژی خودی سەرچاوەی خواوەندێتی. گەر هۆی دروستبوونی سەرجەم هەبووەکان (*das Wirkliche*) بۆ ئەم سەرچاوە خواوەندییە بگەڕێنرێتەوە، ئەوا ئێمە دەبێ لە ئەو وەك پرنسیپی زیندوویەتی و هەمیشە بەردەوام و داهێنەرانە تێبگەین، یان، وەك چۆن ئەناکسیماندەر ناوی دەنێ، وەك بێسنووری و بێدوایەکێتی لێیتێبگەین. ئێستاش گەر شتەکان خۆیان لەنێو لێرەبووندا بسرەوتێنن و لێرەشەوە ڕێ لە شتانی دیکە بگرن بێنە نێو لێرەبوونەوە، ئەوا ئەمە واتایەکی ئەوتۆ دەگەیەنێ، کە بێدوایەکێتی چیدی ناتوانێ ئەوە بێ کە ئەو خۆی لە کرۆکەوە ئەوەیە: زیندوویەتیی داهێنەرانە و زایێنەری بەردەوام نوێ لەنێو خودی خۆیەوە. ئەو خۆی ئەوسا نەبزۆك و مردوو دەبێ. کەواتە نەمانی شتەکان، واتا ئەم لایەنە سەرسووڕهێنەرەی ڕوودانگە، لە ڕووی خواوەندێتییەوە ڕووداوێکی ڕەوایە. شتەکان کە واز لە خۆڕاگرتنیان ناهێنن، دەبێ

بمرن، ئەویش بۆ ئەوەی بێدوایەکێتی بتوانێ زیندوویەتییەکەی خۆی بهێڵێتەوە. لەناوچوون، کە مەتەڵە مەزنەکەیە چ بۆ فەلسەفاندن و چ بۆ مرۆڤ، مەغزاکەی خۆی لە لەناونەچوونی زیندوویەتیی خواوەندییانەوە وەردەگرێ. ئەمەش بریتییە لە هزرۆکە قووڵمەغزاکەی ئەناکسیماندەر، کە لە تاکە فراگمێنتێکی گەورەدا، کە وەك بەرهەمی ئەو ماوەتەوە، دەریدەبڕێ: "سەرچاوەی شتەکان بریتییە لە بێدوایەکێتی. بەڵام لەکوێدا دروستبوونی شتەکان دێتە ئاراوە، هەر لەوێشدا بە زەرووره لەناودەچن، چونکە ئەوان بۆ یەکتری بەپێی ڕێکخستنی کات هەقی بێدادییەکەیان دەدەن".

بێگومان فەلسەفە، لە مێژووی درەنگتریدا، لە ڕاڤەکانی تاڵیس و ئەناکسیماندەر تاکە وەڵامێکی گونجاو بۆ پرسیارەکانی خۆی تێناگات، بەڵکو بە شێوەیەکی هەمەلایەنی هەوڵ دەدات چارەسەری نوێ بۆ ئەو کێشانە بدۆزێتەوە. بەڵام لێرەدا پرسیارەکەی سەرەتا هەر دەمێنێتەوە. هەر بۆیە فەلسەفە هەمیشە لەنوێوە، لە پنتە گرنگەکانی وەرچەرخانی مێژوویی خۆیدا، سەرەتاکەی خۆی دەهێنێتەوە یاد و بە ڕاستەوخۆییەکی نوێ پرسیارەکە لەبارەی بناغەی ڕەهای ڕوودانگە و سەرهەڵدانی لەناوچوون لە لەناونەچوونەوە دەکات. ئاخر ئەمە بریتییە لە پرسیارە بناغەییە مەزنەکەی فەلسەفە و هەر ئاوهایش دەمێنێتەوە. چونکە فەلسەفە لە جیهان و شتەکان و مرۆڤ دەڕوانێ. بەڵام ئەوەی فەلسەفە لە کۆتاییدا دەربارەی دەپرسێ، بریتییە لە قووڵایی جیهان.

گەر مرۆڤ ڕەچاوی ئەوە بکات، کە هزری فەیلەسوفەکان لە کاتی تاڵیسەوە: لە کاتی ئەو یەکەم مێتافیزیکییەوە، بەبێ وەستان بە دەوری سەرچاوەدا دەسووڕێتەوە، ئەوا ئیتر ئەو کێشەیە چیدی بۆ ئەو مایەی وڕمان نابێ، کە مرۆڤانی بەم چەشنەی وەك تاڵیس هەندێك جار ناتوانن ئاگامەندییەکی پڕ و گشتی ئاڕاستەی ئەم جیهانە بکەن، هەر بۆیە دەشێ ئەوەیان بەسەردا بێ، کە بەسەر ئەودا هاتووە: ڕەنگە ئەوان ئەو چاڵە نەبینن، کە لەبەر چاویاندایە و بۆیە دەکەونە نێوییەوە. تەنانەت دەشێ مەسەلەکە بە چەشنێك بکەوێتەوە، کە ئەو کەسەی لە قووڵایی جیهان دەکۆڵێتەوە، ئیتر زەوی ژێر پێیەکانی خۆی بدۆڕێنێ. جا با ژنانی تراکایی بەو حاڵەتە هەر پێبکەنن. بەڵام کێ موجازەفەی ئەوە نەکات، کە ئەو بناغەیە بدۆڕێنێ کە ئەو خۆی لە سەری وەستاوە، ئەمەش بێگومان بەو هیوا جەسوورەوە، کە بە بناغەیەکی قووڵتر و جەختتر بگات، ئەو کەسە هەرگیز نازانێ کە فەلسەفاندن لە هەرە سەرەتاکانییەوە چ واتایەکی هەیە.

سەرچاوە:

Wilhelm Weischel: Die philosophische Hintertreppe München 2003